

УДК 81'23

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВНОЇ СВІДОМОСТІ В СИТУАЦІЇ БІЛІНГВІЗМУ
(на матеріалі спогадів Б. Антоненка-Давидовича)**

**Лариса Масенко
(Київ ,Україна)**

Статтю написано на основі есею Бориса Антоненка-Давидовича «Чому я пишу українською?», опублікованому в 1998 році. В есеї детально описано складний шлях письменника до усвідомлення цінності рідної мови для особистої і творчої реалізації, висвітлено соціокультурні та психологічні чинники, що сприяли або ж протидіяли формуванню його мовної та національної ідентичності. Спогади Б.Антоненка-Давидовича про його дитячі та юнацькі роки становлять значний інтерес для психо- і соціолінгвістів.

Ключові слова: мовна ситуація, мовна свідомість, білінгвізм, диглосія, національна ідентичність.

Статья подготовлена на основе эссе Бориса Антоненко-Давидовича “Чому я пишу українською?”, опублікованом в 1998 году. В эссе детально описан сложный путь писателя к осознанию ценности родного языка для личности и творческой реализации, освещены социокультурные и психологические факторы, которые содействовали или противостояли формированию его языковой и национальной идентичности. Воспоминания Б. Антоненка-Давидовича о его детских и юношеских годах имеют значительный интерес для психо- и социолингвистов.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковое сознание, билингвизм, диглосия, национальная идентичность.

The article is prepared on the base of the essay of Borys Antonenko-Davydovych “Why I am writing Ukrainian?” published in 1998. In the essay the hard way of a writer’s realization of the value of native language for a person and creative realizations is described in detail; sociocultural and psychological factors which help or oppose the formation of his linguistic and national identity are highlighted.

Key words: linguistic situation, linguistic consciousness, bilinguals, diglossia, national identity.

Постановка проблеми. У спадщині Б.Антоненка-Давидовича з відомих причин лишилося багато творів різних жанрів, не опублікованих за його життя. В незалежній Україні більшість з них уже оприлюднено, проте далеко не все здобуло належне висвітлення й аналіз. У цій розвідці хочеться звернути увагу на один, написаний російською мовою, публіцистичний твір Бориса Дмитровича, що зберігався в його архіві, – «Чому я пишу українською?»¹.

¹Твір «Почему я пишу по-украински?» опубліковано у виданні: Антоненко-Давидович Б.Д. Нашадки прадідів / Творчу спадщину розшукав, зібрав, підготував до друку і прокоментував Л.Бойко. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С.395-412. Далі посилання на сторінки цього видання наведено в тексті.

Леонід Бойко, упорядник видання Б.Антоненка-Давидовича, в якому опубліковано твір, називає його статтею, хоча він має всі ознаки есею. Автор написав його влітку 1967 року, щоб взяти участь у полеміці, яка розгорнулася у всесоюзній пресі з приводу публікації статті А.Агаєва. Агаєв запропонував письменникам національних республік СРСР переходити у своїй творчості на російську мову, бо це, мовляв, сприятиме створенню єдиної культури комуністичного суспільства. Есей Б.Антоненка-Давидовича «Чому я пишу українською?» був відповіддю на цю пропозицію. В ньому Борис Дмитрович обґрунтував протилежну думку про цінність рідної мови для творчої реалізації митця.

Невеликий за обсягом, есей містить надзвичайно цікаві спогади видатного письменника про власний досвід формування мовної та національної свідомості. Спогади становлять особливий інтерес для соціо- і психолінгвістів, передусім тому, що вони торкаються актуальних для українців проблем вибору мови спілкування та мовного самоствердження в білінгвальному соціумі. Як показують спогади, в дитинстві та юності світосприйняття письменника формувалось під впливом двох мов – російської, яка була першою засвоєною ним мовою, й української. У дорослому віці, коли він відчув у собі хист до мистецтва слова, перед ним гостро постало питання – яку мову обрати для творчої самореалізації.

В есеї «Чому я пишу українською?» Борис Дмитрович дає відповідь на це запитання, талановито відтворюючи мовні й соціокультурні особливості середовищ, в яких він зростає, вплив різних чинників на становлення його мовної і національної свідомості, роль у цих процесах осіб з близького оточення.

Б.Антоненко-Давидович народився 5 серпня 1899 року у передмісті Ромен на Полтавщині. Але коли майбутньому письменникові виповнився один рік, його батько – залізничник отримав призначення на роботу у робітниче селище під Брянськом, куди й переїхала родина. Відтак ранні дитячі роки Бориса Дмитровича минули у всуціль російськомовному середовищі. Події, що відбувались тоді в Російській імперії, знаходили відгомін у дитячих іграх – з однією хлопчик грав у російсько-японську війну. Під впливом оточення, розмов, які він чув від дорослих, формувалась, ще на підсвідомому рівні, його національна ідентичність: «Цю неусвідомлену ще, але цілком природню любов носив у своїй душі і я: адже робітниче селище під Брянськом і все, пов'язане з ним – ігри, пісні, мова, природа, - це частинка Росії» (с.399). І хоча мати розповідала йому, що народився він в Україні і обидві його бабусі – по матері і по батькові – живуть у Засуллі й Недригайлівці, ці назви були для хлопчика далекою абстракцією.

Батьки майбутнього письменника, попри те, що були етнічними українцями, не зберігали рідну мову в родинному спілкуванні, хоча певних залишкових ознак колишнього виховання в українському довіллі не позбулися: «...Батьки вдома говорили, хоча і з помітним українським акцентом і окремими українськими, все ж російською, хіба що батько, посварившись сильно з матір'ю, переходив на українську мову, але мені здавалось, що він це робить лише для того, щоб налякати матір або завдати їй неприємності. От тільки пісні батьків дивували мене, не збігаючись з моїм репертуаром, засвоєним з довілля, і завжди чомусь на тій мові, до якої звертався батько, посварившись з матір'ю» (с.400).

Цікавим тут є відтворення дитячого сприйняття української мови, на той час чужої для нього, як коду, що його батьки вживали у двох, мало поєднаних у дитячій свідомості, ситуаціях – гармонійній, коли вони вдвох співали, і конфліктній, коли сварились. Натомість, як відомо лінгвістам, двомовним особам, що перейшли на другу мову спілкування, властиво повертатися до першої мови саме в ситуаціях емоційного збудження, що послаблює контроль за мовною поведінкою.

Зовсім інший світ відкрився хлопчикові, коли він приїхав влітку в гості до своїх бабусь – спочатку в Ромни, а потім у Недригайлів. Талановитий оповідач, Борис Дмитрович майстерно змальовує психологічні портрети двох своїх бабусь, кожна з яких була мовби втіленням рис, протилежних вдачі іншої: Якщо роменська бабуся Олена відзначалась доброю, лагідною вдачею і пробачала онукові всі його пустощі, то недригайлівська баба Олександра була суворою й вимогливою, не лишаючи без осуду жодних дитячих вибриків.

Єдине, що було спільне у бабусь, – це українська мова, зазначає письменник. Але і тут між ними спостерігалась велика відмінність, передусім у ставленні до мови інших людей у диглосних ситуаціях. Бабуся Олена з Ромен не надавала значення тому, якою мовою до неї звертаються, – українською чи російською. Вона мала велику родину – трьох синів і шістьох дочок – і турбувалась лише про одне – як «вивести їх у люди», не переймаючись мовними проблемами. Сама вона говорила з усіма лише українською, але російську мову не тільки толерувала, а й, очевидно, вважала престижнішою, що видно з такого фрагмента спогадів: «Моя чиста російська мова викликала у неї захват і замишування: адже якщо навіть старші її сини – мої дядьки, не могли досконало опанувати російську мову, «окаючи» й «гекаючи», то якими ж дивовижними здібностями мав вирізнятися я, п'ятирічний пузань, який читав напам'ять віршик про півника із золотим гребінцем або співав пісню «Зимушка-зима холодна была, морозливая!»» (с.401).

Інакше ставилась до цих речей недригайлівська бабуся Олександра. Вона засуджувала свого сина, Борисового батька, за те, що він відірвався від свого роду й землі, поїхавши в «Московщину». Мову онука бабуся вважала чужою, «панською» і через це недолюблювала малого. Ще більше принижень зазнавав хлопчик від двоюрідних братів і сестер. Він не вмів гратися з ними в їхні ігри – «щурки», «квача», «довгої лози», не володів їхньою мовою. Хлопчик не розумів багатьох слів української мови, що викликало глум з боку дітей. «Не раз, згадуючи потім тяжкі для мене дні недригайлівського «гостювання», – пише Борис Дмитрович, – я дивувався – як на все життя не зненавидів я тоді українську мову, незнання якої завдавало мені стільки гіркоти й принижень? Але тут стали діяти інші джерела, примусивши поставитися до цієї мови зовсім по-іншому» (с.402).

Дні, проведені в українській стихії, не минули для майбутнього письменника марно. На власному досвіді він переконався, що українська мова – це не наріччя або не зіпсована російська мова, як намагалися його переконати згодом вчителі в гімназії, а окрема мова. Крім того, як підкреслює майбутній письменник, велику роль у формуванні позитивного ставлення до української мови зіграв емоційний фактор. І тут сувора бабуся Олександра постає у спогадах онука як мудра вихователька, хранительниця не лише мови, а й народної

культури, звичаїв, традицій. Увечері, згадує Борис Дмитрович, вона скликала дітей, влаштуовуючи традиційну гру в гусей і вовка. «Гуси, додому!» – гукала бабуся, і діти хором запитували: «Чому?» – «Вовк за горою». – «Що він робить?» – «Гуску скубе». Після цього діти, вимахуючи руками, стрімголов бігли до бабусі, переганяючи одне одного, щоб не прибігти останнім, який мусив стати «вовком». Після гри діти, очолювані бабусею, йшли чистити картоплю на вечерю, причому вона вмiла організувати все так, щоб праця нікому не здавалася нудною. Бабуся починала співати свої улюблені народні пісні, спостерігаючи за тим, щоб разом з нею співали і діти. Але, як зазначає Борис Дмитрович, головне, що примусило хлопчика полюбити ці пісні, полягало в іншому.

Річ у тім, що бабуся Олександра не обмежувалась співами, але й тлумачила онукам зміст народних пісень. Вона розповідала, що в пісні йдеться про минулі часи, коли козаки воювали з турками й татарами, з польською шляхтою, з усіма поневолювачами рідної землі. Знання про колишні визвольні війни вона черпала не з книжок, бо заледве вмiла читати. Оповіді її ґрунтувались на народних переказах, які здавна передавались з уст в уста. Такі носії народної пам'яті були в кожному українському селі і саме вони зберігали, на противагу сфальшованій офіційній імперській історіографії, автентичну усну історію, створену самим народом, що жила в піснях, думках, переказах. Бабуся Б.Антоненка-Давидовича, образ якої зберегли його спогади, належала до тих представників старшого покоління колишнього селянського середовища, що володіли знанням усної історії, яка відображала колективний народний погляд на події минулого. Ці старші люди, виховуючи молодше покоління, вважали за обов'язок передати їм свої знання.

Треба згадати в цьому зв'язку подібний образ Шевченкового дідуся, за усними оповідями якого поет відтворив історичні події Коліївщини в «Гайдамаках»:

Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козаку:
Я її онукам тепер розказав.

У Недригайлові майбутній письменник довідався і про історію свого родового прізвища. Як розповіли йому рідні, його предки були козаками й носили наймення Антоненків. Зберігся й переказ про те, як виникло вуличне прізвисько Антоненків – Давидовичі, що письменник зафіксував в автобіографії: «Якось мандрівні штукарі цигани завели на подвір'я козака Антоненка, що відзначався великою фізичною силою, муштрованого ведмеда, й звеліли йому показувати свої штуки. Ведмідь чогось розлютився, зірвався з ланцюга й кинувся трошити на подвір'ї все, що попадалося йому. Перелякані сусіди й навіть цигани, власники ведмеда, розбіглись, і лиш козак Антоненко голіруч пішов на бешкетника-ведмеда й задушив його. Вражені односельці прозвали козака «Давидовичем», що згодом не тільки в усній мові, а й у документації приросло як додаток до прізвища» (с.7).

Варто звернути увагу на ще один важливий момент у спогадах письменника про гостювання у недригайлівської рідні. Бабусині оповіді про минулі події, в яких козаки поставали відважними вояками, були вписані у довкілля, в його природні реалії. Наприклад Мазепина гора, куди родина їздила збирати ягоди, поставала як місце, де колись «наші козаченьки» три дні билися із значно

чисельнішим ворожим військом, але воліли за краще загинути, ніж здатися в полон.

Відомо, що героїзація минулої визвольної боротьби, колективні спогади про неї, поєднані з любов'ю до конкретної території, відіграють важливу роль у формуванні національної спільноти. Цього досягають, як зазначає британський політолог Ентоні Сміт, «із допомогою натуралізації етнічної історії, коли цю історію вважають за частину природи, та історизації природного середовища, коли вважають, що воно є елементом історії та розвитку етнічної спільноти»².

Таким чином, усна історія краю, яку бабуся переповідала онукам, виявилась одним з важливих чинників пробудження української національної свідомості майбутнього письменника. З того часу Недригайлів увійшов не тільки в його спогади, але й оволодів, як зазначає Борис Дмитрович, «якоюсь частиною його душі» (с.405).

Наступний етап його життєвого шляху був пов'язаний із переїздом родини з Брянська до Охтирки. Тут хлопчик потрапив у середовище, яке в мовному плані відрізнялось і від брянського, і від недригайлівського. Якщо перше було всуціль російськомовним, а друге – україномовним, то мовну ситуацію Охтирки визначала диглосія. Ось як описує її Борис Дмитрович: «Загалом на той час у Охтирці російською говорило тільки місцеве панство: офіцери кінного полку, купці, духовництво і начальство: начальник пошти, начальник казначейства, начальник тюрми, директор гімназії і поліцейський справник та його пристави. Решта населення, зовсім не думаючи ні про які національні проблеми, говорило «по-нашому» (с.406).

Розподіл сфер вживання двох мов на «високу» й «низьку», коли українська мова була, як зазначає Б.Антоненко-Давидович, «мовою вулиці, базару, особливо ярмарку», а російська – «мовою науки, культури, технічного прогресу», зумовив у перші роки його перебування в Охтирці певну роздвоєність мовного й етнічного самоусвідомлення. Її поглибило навчання в гімназії, де учні здобували освіту російською мовою і де вчителі прищеплювали їм презирство до мови «некультурних хохлів», висміюючи навіть український акцент у вимові російських слів.

Однак основи українського світовідчуття, закладені бабусяю, далися взнаки за першого нагадування. Ним став «Кобзар» Шевченка, що випадково потрапив хлопцеві до рук. «Я взяв «Кобзар», – згадує Борис Дмитрович, – і він одразу ж розбудив у мені такий рій споминів про Недригайлів, про бабу Олександрю, яка уже померла, і про її «козаченьків», що у мене стислось серце» (с.406). Показово, що цього разу навіренню гімназиста до українства сприяло вже не усне, а друковане слово. Як пише Б.Антоненко-Давидович, велике значення для нього мало те, що «Кобзар» був книгою. Це переконувало його в тому, що цією мовою, всупереч твердженням гімназійних учителів, можна писати літературні твори.

Другою українською книжкою, з якою він познайомився, був декламатор «Досвітні вогні». Він зацікавився нею, коли був у гостях в заможному домі гімназійного товариша і, проходячи чорним ходом через кухню, побачив, що

²Ентоні Д.Сміт. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – К.: Темпора, 2009. – С.69.

їхня служниця читає якусь товсту книжку. Зацікавившись, хлопець попросив дати йому прочитати книжку, яка виявилась декламатором з україномовним репертуаром, – і це підтверджувало той факт, що вже існує ціла література, написана українською мовою. «І я відчув, – пише Б.Антоненко-Давидович, – що це мова мого народу. Та обставина, що український декламатор я отримав з рук простої служниці Фросини, з мови якої знущалися батьки мого товариша, як і всі пани в місті, надавала декламаторові певної соціальної ваги і значущості» (с.407).

Після цього випадку підліток уже свідомо почав шукати українську літературу. І хоча в повітовому містечку натрапити на українські книжки було нелегко, він знаходив їх і зачитувався «Історією України-Руси» Аркаса, оповіданнями Нечуя-Левицького, Грінченка, Винниченка, вчив напам'ять вірші Лесі Українки, Олеса, Вороного, водночас не забуваючи ні поезії Некрасова і Лермонтова, ні романів Тургенєва.

Але коли вже після революції 1917 року, після пережитих бурхливих подій, в яких Б.Антоненко-Давидович брав активну участь, в ньому прокинувся потяг до письменницької праці, перед ним уже не стояло питання, якою мовою писати. «Я не уявляю собі письменника, – зазначає Борис Дмитрович, – який стоїть поза або над народом, з якого він вийшов, письменника без кровного зв'язку зі своїм народом, що примушує його постійно відчувати борг перед минулими поколіннями і відповідальність перед майбутніми. А що більше еднає письменника з його народом, як не мова? Адже мова народу – це не проста оболонка, в яку механічно втиснута людська думка, а щось набагато більш значуще» (с.410).

Українська мова, стверджує письменник, дала йому відчуття рідного ґрунту, створила «той внутрішній контакт з народом, без якого неможливе зростання письменника» (с.412). Йому довелося витратити багато часу й докласти багатьох зусиль, щоб вивчити мову. Але хіба для письменника існує межа, далі якої йому нема чого вдосконалюватись у своїй мові?, – ставить риторичне запитання Борис Дмитрович.

У міркуваннях, що завершують спогади, Б.Антоненко-Давидович акцентує увагу на деформаціях мовної ситуації України і на тих психологічних проблемах, які вона створює для прозаїка, що пише українською мовою. На жаль, вони не втратили актуальності й нині, тому вважаємо за потрібне навести завершальний абзац есею повністю:

«У сучасному українському місті українською мовою говорить лише частина населення: представники окремих груп інтелігенції – частково наукової, рідше – технічної, студенти, головним чином, гуманітарних вузів і робітничих будівництв. У цих умовах основним живильним ґрунтом для української мови лишається все ж поки що село. Відтак цілком зрозуміло, що мені, письменникові міської тематики, який ставить собі переважно психологічні проблеми, писати українською буває часом складно. Але чим важчою є задача, тим цікавіше її розв'язувати; чим більше перешкод на творчому шляху, тим більшу радість дає успішне подолання їх. Ось чому я пишу українською».